

ҚАРАҚАЛПАҚ ЖОҚЛАҰЛАРЫНДАҒЫ ОБРАЗЛАР

Бекбергенова А.У.

ӨзРИАҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20307934>

Жоқлаулар салт-дәстүр фольклорының әхмийетли бөлими сыпатында халықтың дүньяға көз-қарасын хәм руўхый қәдириятларын сәўлелендиретуғын поэзиялық қубылыс болып есапланады. Олар қайтыс болған адамға қайғысын, сағынышын, хұрметти көркем тил арқалы жеткеріу менен бирге белгили бир образлар системасына да ийе екенлиги менен өзгешеленеди. Бул мәселе В.Я.Пропп [1, 190], Е.Н.Разумовская [2, 160-178], А.Омонтурдиев [3, 3-45], М.Алавия [4, 315-б.], Д.Ураева [5, 184-204], Н.Дәўқараев [6, 155] хәм тағы басқалардың мийнетлеринде үйренілгенлигин көриўимизге болады. Түркий тиллес халықлары соның ишинде қазақ, өзбек фольклорындағы салт-дәстүри сыяқлы қарақалпақ жоқлауларындағы образлар символлық рәң-бәреңликке ийе екенлигин итибарға алыў орынлы хәм оларды төмендеги топарға бөлип үйрениў мақсетке муўапық.

1. Адам көринисине тийисли образлар - менен берилетуғын жоқлауларда мархумның жәмийеттеги орны хәм адамгершилик пазыйлетлери жоқары бахаланады. Марқумның тулғасы хәр қыйлы көркем образлар менен сүўретленеди. Батыр, ер, азамат, – мәртлик пенен батырлықтың тымсалы. Мысалы:

Елге бир керек Едигем,
Еңиремей нағып жүрейин,
Халыққа бир керек қәдирлим,
Жоқлаусыз нағып таслайын [7, 464].

Ал, меҳрибан ана, қайырқом әке – шаңарақтың уйытқысы сыпатында қарақалпақ жоқлауында төмендеги қатарлар менен бериледи.

Қулыным деп аймалап,
Еркелетип, қушақлап,
Асқар таўым жан әкем,
Хәр бир айтқан сөзлериң,
Ақыл екен, бал екен [7, 407]
Излесем таба аламан ба?
Көрип тиллесе аламан ба?
Мийримли болған анамның,
Меҳрине қана аламан ба? [7, 411]

2. Туўысқанлық хәм турмыслық байланыс образлары – менен берилетуғын жоқлаўларда туўысқанлық байланыслар айрықша эмоциональ жүк көтереди. «Апасынан айырылыў» «ағасынан айырылыў», «инисинен айырылыў» «өмирлик жолдасынан айырылыў» сыяқлы мотивлер жоқлаўдың тийкарғы мазмунын курайды. Мысалы:

Қанаты пүтин сунқар жоқ,

Аяғы пүтин тулпар жоқ,

Баўыры пүтин адам жоқ,

Баўырым дейтин апам жоқ [7, 411]. Ал, «бос қалған орын» - жоғалтыўдың аўырлығын билдирген. Мысалы:

Орныға кимди қояман,

Излеп бир қайдан табаман,

Алтын да сүйек атакем-аў,

Қайлардан сени табаман [7, 404] – деген қатарлар улыўмалық мәнисте орны бос қалған туўысқанларына да қарата айтылғанлығы көринеди. Сондай-ақ, кийим-кеншек, турмыслық буйымлар, шапан, белбеў, бас кийим - мархумның социаллық орны хәм қәдирин көрсетеди. Жетим қалған кийим - ийесиз қалған дүнья, сағынышты билдиреди. Мысалы:

Көзим бир көрди-аў, досларым,

Хан ағам кийген қамқа тон,

Салланып изде қалғанын,

Минген бир атым алаяқ,

Қайғырды халқың қалмаяқ [7,438]. Бул жоқлаў арқалы инсанның жәмийеттеги орны, шаңарақтағы роли анық көрсетиледи. Әсиресе, ҳаял-қызлардың жоқлаў айтыўы бул жанрдың әҳмийетлилин арттырады. Сондай-ақ, символикалық образлар терең мәниге ийе болып, ишки кеширмелерин көркем түрде жеткерип береді. Усы тийкардағы қарақалпақ жоқлаўларының төмендеги символикалық образларын үйрениў мақсетке муўапық.

3. Тәбият образы – таўлар - бийиклик, беккемлик, мархумның жоқары көринисин билдиреди. Мысалы:

Келгенимде кел деген,

Керегинди ал деген,

Асқар таўым, тирегим,

Хош болагөр жан әкем [7, 413] – деген қатарлардағы таў образы арқалы әкениң тулғасын, оның өмирдеги ең керекли, қыйналғанда беккем сүйениш экенин, енди оның орнын хеш ким баса алмайтуғынын мазмунлы сыпатлайды. Суў, дәрья, көл - көз жас, қайғының белгиси. Самал өмирдің

өткіншилигін, айрылыуды көрсететугыны мына қатарларда айқын көринисін табады. Мысалы:

Биймезгил самал тап болса,
Сындырады ууықты,
Шүкир етиң ағажан,

Бир ууығың сыныпты [7, 403] – деп тәбият образы арқалы ағасына мезгилсиз қайтыс болған инисиниң өлимин астарлап билдиреди.

Қуслар (аққу, бүлбил) - тазалық, гөззаллық, жан еркинлигиниң символы. Мысалы:

Ғауадан ушқан аққудың,
Қанатын көрген бармекен,
Қанатын көрген бар болса,
Хабарын билген бармекен [7,462]

Тулпар (ат) - ерлик, күш-қууат, мархумның өмирдеги орнын билдиреди. Атым киятыр абынып, Гүмистен жүен тағынып, Келер де болсаң тезирек кел, Балаларың отыр сағынып [7, 432] - деген қосық қатарларда ат образы арқалы келиншектің өмирлик жолдасының келиуін хәм балаларына керек екенлигін сағыныш сезимлери менен билдиреди.

Жақтылық (қуяш, шам) - өмир, үмит, жақсылықтың белгиси.

Қараңғылық - өлим, қайғыны аңлатады. Мысалы:

Таң сәхәрде татлы уйқы,
Толғаулар менен ояндым,
Қараңғыда қатты уйқым,

Қайғылар менен ояндым [7, 419]. Сондай-ақ, мына қатарларда символлық мәни билдирип, көркем композициялық тийкар жаратып турғаны көринеди. «Алдым бир болды қараңғы, Артым бир болды қараңғы, Қаяғым жарық болар-ау»[7, 433] - деп аза тутып атырған келиншектің астарлы жоқлаулары арқалы жақтылық хәм қараңғылықтың турмыстағы әхмийети ашып берилген. Өсимликлер образлары - **гүл, терек** - өмирдиң дауамлылығын яки қысқалығын билдиреди. Мысалы:

Туу сыртымнан сынайды,
Сынағанлар сынасын,
Ақ тереги қуласын,
Меннен де бетер жыласын,
Муңая питкен терегим,

Қайғылы күнде керегим [7,436] – деген қатарлар қарындасының ағасына айтқан жоқлауы болып, терек арқалы астарлап береді. Терек арқалы тымсаллап берилген жоқлаулар қазақ халқында да көплеп ушырасады.

Оларда әкесине қарата айтылған жоқлаулар көбінесе «асқар тауым» хәм «байтерегим қулады» деген қатарлар менен бериледи.

Солған гүл - мәүсимсиз үзилген өмир тымсалы.

Қыямет болған қусайды,

Қызыл гүл солған қусайды,

Минген аты бос киятыр,

Беглерим қалған қусайды[7, 418]. Улыўма, жоқлаулардағы символикалық образлар қайғыны тиккелей айтпай, оны тәсиршең хәм көркем етип жеткерийге жәрдем береді. Сондай-ақ, жол (жол, сапар) образы да жүдә әхмийетли белгилерден бири.

4. Жол (сапар) образы - өмирдің өзін, адамның тәғдир жолын билдиреди. Узақ сапарға кетиў - мархумның бул дүньядан о дүньяға атланыўына белги береді. Қайтыўға болмайтуғын жол - өлимнің қайтпайтуғынын, айырылыўдың мәңгилигин көрсетеди. Жолда қалыў ямаса жол үзилиўи - адамның өмири күтилмегенде тоқтап қалғанын билдиреди. Бул образ арқалы жоқлауларда өлим тиккелей айтылмай, оны «сапарға шығыў», «узақ сапарға кетиў» сыяқлы жумсартып, көркем түрде жеткереди. Сондай-ақ, «жол» символы инсанның өмири ўақтыншалық экенин, хәр кимнің өз жолы бар экенин де нәзерде тутады. Мысалы, қарақалпақ жоқлауларында қосық қатарлары менен былай баянланады:

Келмеске кеткен жулдызым,

Келмеске жолды байлады [7, 460]

5. Ыақыт образы – қайғыны тәсиршең жеткерийге жәрдем береді. Таң, кеш, түн - өмир дәўирлерин билдиреди. Ерте атқан таң - жас кеткен адамды нәзерде тутады. Қара түн - қайғы хәм муң белгиси. Мысалы, қарақалпақ салт дәстүринде ўақытқа байланыслы жоқлаулар былай бериледи:

Сәрсемби күни сәскеде,

Пийшемби күни песинде,

Жан ағам жаны суўырылды,

Заманым мениң қуўырылды [7, 447]. Және де ўақыт кеңислиги мына жоқлауларда да берилгенлиги көринеди:

Ағарып күн шығады,

Қызарып күн батады,

Анамның бир өлгени,

Турып-турып батады [7, 412]. Жоқарыдағы қатардағы жоқлауларда ўақыт өткен сайын, күннен күнге анасының жоқлығының билинип атырғанын, перзентиниң ана сағынышындағы, ишки кеширмелери, яғный,

ананың орны бир бөлек екенлиги ўақыт кеңислиги тийкарында тәсирли баянланған.

Жуўмақлап айтқанда, адам көринисине тийисли образлар, туўысқанлық хәм турмыслық байланыс образлары, тәбият, жол-сапарнама, ўақыт образы, символлар хәм руўхый түсиниклер жоқлаўлардың көркемлигин курайды. Бул арқалы жоқлаў жанры тек ғана қайғыны билдириў куралы емес, ал халықтың мәдений яды хәм дүньяға көзқарасының көриниси сыпатында тән алынады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. - Л., 1986.
2. Разумовская Е.Н. Плач с «кукушкой». Традиционное необрядовое голошение русско-белорусского пограничья. // Славянский и балканский фольклор. - М.:Наука,1984.
3. Омонтурдыев А. Бир сўз луғати (Ўлмоқ тушунчасининг эвфемик воситалари). - Термиз, 1996.
4. Алавия М. Ўзбек халқ кўшиқлари. Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.
5. Ўраева Д.С. Ўзбек мотам маросими фольклорининг жанрий таркиби генезиси ва бадиияти (филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация) –Тошкент: 2005. – Б. 303.
6. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977.
7. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 106-том. – Нөкис: Илим, 2024.